

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÜNLÜLERİN SINIFLANDIRILMASI ve ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ*

YARD. DOÇ. DR. VOLKAN COŞKUN

Yeni Uygur Türkçesinde 32 ses ve sesleri karşılayan 32 işaret vardır. Bu işaretler şunlardır: *a, b, p, t, c, ç, h, x, d, r, z, j, s, ş, k, q, f, g, ğ, ñ, e, i, y, l, m, n, v, o, ö, u, ü, ä*

Doğu Türkistan'da Arap alfabesiyle yazılan Yeni Uygur Türkçesinde 8 ünlü mevcuttur. Bunlar; *a, ä, e, i, o, ö, u, ü* ünlüleridir.

1. ÜNLÜLERİN SINIFLANDIRILMASI

Ses yolunda bir engele çarpmadan dudaklar ve dilin hareketleriyle oluşan ünlüler, dört ana grup altında incelenir:

1.1. Çıkış yeri ve dilin durumuna göre

Çıkış yeri ve dilin durumuna göre ünlüler, kalın ve ince ünlüler olmak üzere ikiye ayrılır. Kalın ünlüler ağız boşluğunun art bölümünde, dilin ve damağın arka yarısında oluşur. Kalın ünlülerde dilin arka tarafları kabarak arka yani sert damağa yaklaşır. Dilin kabaran yerleri her ünlüye göre farklıdır.

Yeni Uygur Türkçesinde kalın ünlüler; *a, o, u* ünlüleridir. Dilin kabarak damağa yaklaşması en çoktan en aza doğru şöyledir: *u, o, a*. En az kabarklık *a* ünlüsünde olur. *u, o, a* ünlülerinin oluşum noktası, dilin arkasıyla art damak arasındadır.

İnce ünlüler, ağız boşluğunun ön bölümünde, dilin ve damağın ön yarısında oluşur. İnce ünlülerde dilin ön tarafları kabarak ön yani sert damağa yaklaşır. Dilin kabaran yerleri her ünlüye göre farklıdır. Yeni Uygur Türkçesinde; *ü* (açık *e*), *e* (kapalı *e*), *i, ö, ü* ünlüleri ince ünlüdür. Sırasıyla, *i, ü, e* ünlülerinin oluşum noktası dilin ön tarafıyla ön damak arasında, *ä* ve *ö* ünlülerinin oluşum noktasısa biraz daha arkadadır.

* Makalemizde, Sürekli Türk Dili Kurultayının 5 Mayıs 1992 tarihinde tasdik ettiği 34 harfli çerçeve alfabeye kullanılmıştır.

1.2. Ağzın açıklığına göre

Ağzın açıklığına göre ünlüler, geniş (açık) ünlü ve dar (kapalı) ünlü diye ikiye ayrılır. Geniş ünlülerde dil ile damak arasındaki açıklık fazladır. Yeni Uygur Türkçesinde geniş ünlüler, genişten en geniş doğru şöyle bir sıra takip ederler: *ä, ö, o, a*.

Dar ünlülerde dil ile damak arasındaki açıklık azalır. Yeni Uygur Türkçesinde dar ünlüler, en dardan dara doğru şöyle bir sıra takip ederler: *i, ü, u, e*.

1.3. Dudakların durumuna göre

Dudakların durumuna göre ünlüler, düz ünlü ve yuvarlak ünlü diye ikiye ayrılır. Düz ünlülerin oluşumları esnasında düz bir şekil alır. Yeni Uygur Türkçesinde düz ünlüler şunlardır: *a, ä, i, e*.

Yuvarlak ünlülerin oluşumları esnasında dudaklar yuvarlak bir şekil alır. Yeni Uygur Türkçesinde yuvarlak ünlüler şunlardır: *o, ö, u, ü*.

2. ÜNLÜ DEĞİŞMESİ

Türkçe kelimelerin köklerinde ve eklerindeki bazı ünlüler, birtakım tesirlerle değişikliğe uğramaktadır.

Bu bölümde, eş ve art zamanlı olarak yapılan araştırma sonuçlarına yer verilmiştir.

Art zamanlı olarak yapılan çalışmalarda, kelimenin Eski Türkçedeki şekli ile Yeni Uygur Türkçesindeki şekli karşılaştırılmıştır.

Eş zamanlı olarak yapılan çalışmalarda, Ar. (Arapça) ve Far. (Farsça) şeklinde kısaltmaların bulunduğu örneklerdeki Arapça ve Farsçadan girmiş olan kelimelerin orijinal şekilleriyle Yeni Uygur Türkçesinde kazandıkları yeni şekiller arasında; kısaltma ağz. (ağız) şeklindeyse, Yeni Uygur Türkçesi ağızlarıyla Yeni Uygur Türkçesi edebî dili arasında mukayeseler yapılmıştır.

2.1. Daralma

Geniş ünlülerin daralması olayıdır. Bu olayda düz ünlülerle düz ünlüler, yuvarlak ünlülerle yuvarlak ünlüler yer değiştirir ve sonuçta küçük ses uyumunda bir bozulma görülmez. Küçük ses uyumunda bir bozulma meydana getirmeyen

daralma olayı, Yeni Uygur Türkçesinin bir tercihidir. Türkiye Türkçesinde, geniş seslerin tercih edildiği yerlerde, Yeni Uygur Türkçesinde genellikle dar sesler tercih edilmektedir.

i < e

kiyim < ET. kedim

siräk < ME. seyrek

cidäl < Ar. cedel "kavga"

muamilä < Ar. mu'âmele "muamele"

tärcimä < Ar. terceme "tercüme"

Yeni Uygur Türkçesinde iki veya daha çok heceli bazı kelimeler, sonlarına çekim ekleri aldıkları zaman, kelimenin son hecesindeki *e* ünlüsü *i*'ye dönüşür.

kürişü < küreş

i < a

yiğlimaq < ET. ağlamak, yığlamak

atimaq < ET. atamak "zikretmek"

bulğimaq < ET. bulğamak, "kirletmek"

xilvät < Ar. hâlvet "kuytu, gözden irak"

xislät < Ar. hâşlet "nitelik, vasıf"

canivar < Far. can-âver

Ağz. imraq < amraq "sevgi"

Yeni Uygur Türkçesinde iki veya daha çok heceli bazı kelimeler, çekim veya yapım ekleri aldıklarında çekim veya yapım ekinden önce gelen hecedeki *a* ünlüsü *i*'ye dönüşür.

bali-si < bala

täripidin < Ar. taraf

halviçi < halva "helvacı"

almisi < alma "elma"

buliği < bulaq "çeşme"

e < a

ğerip < Ar. ġarīb

i < ä

Yeni Uygur Türkçesinde ünlü veya ünsüzle biten iki veya daha çok heceli bazı kelimeler, sonlarına çekim ekleri aldıkları zaman, kelimenin son hecesindeki *ä* ünlüsü *i*'ye dönüşür.

munasiviti < münasivät < Ar. münâsebet

i < â

cäñgivar < Far. ceng-âver

e < ä

etäk < ET. ätäk

çeçäk < ET. çäçäk

tezäk < ET. täzäk

yemiş < ET. yämiş

bezäklik < ET. bäzäklik “resimli, süslü”

eşäk < ET. äşgäk

keräk < ET. kärgäk

Ünsüzle biten tek heceli bazı kelimelerin sonlarına bir ünlü eklendiği zaman, hece içindeki *ä* ünlüsü *e*'ye dönüşür.

yeli < yäl

meni < män

seni < sän

e < a

qelin < ET. qalın

qerin < ET. qarın

eğil < ET. ağıl

Ünsüzle biten bazı tek heceli kelimeler, sonlarına ünlü aldıklarında tek heceli kelimedeki *a* ünlüsü *e*'ye dönüşür. Fakat; bu durum, bütün tek heceli kelimeler için geçerli değildir.

eti < at

beşi < baş

yeşi < yaş

e < â

çedir < Far. çâder

u < o

u < ET. ol

tuğ- < ET. toğ-

xuş < Far. hoş

“hoş”

ü < ö

yütäl (yötäl) < ET. yötül

“öksürük”

2.2. Genişleme

Kelime içindeki dar ünlülerin genişlemesi olayıdır. Bu olayda düz ünlülerle düz ünlüler, yuvarlak ünlülerle yuvarlak ünlüler yer değiştirir. Küçük uyumunda herhangi bir bozulma meydana getirmeyen genişleme olayı, Yeni Uygur Türkçesinin bir tercihi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde, dar seslerin tercih edildiği yerlerde, Yeni Uygur Türkçesinde genellikle geniş sesler tercih edilmektedir.

e < i

ye- < ET. yi-

nemät < Ar. ni'met

“nimet”

mehmân < Far. mihmân

“misafir”

devä < Far. dîv

“dev”

heç < Far. hîç

“hiç”

ä < i

yigirmä < ET. yigirmi

käbi < ET kib

bär- < ET. bir-

ärkäk < ET. irkek	
yär < ET. yir	
näyräñ < Far. nîreng	“hile, oyun”
cähät < Ar. cihet	
a < i	
ağz. ğacäk < ğicäk	“müzik aleti”
ä < ü	
yütäl (yötäl) < ET. yötül	
o < u	
zor < Far. zûr	“zor”
ğoza < Far. ğûze	“koza”
dost < Far. dûst	“dost”
abroy < Far. ab-ı rû	“itibar, hürmet”
gol < Far. gûl	“saf adam”
goya < Far. gûya	“sanki, güya”
koça < Far. kûçe	“sokak”
ö < û	
göş < Far. gûşt	“et”
gödäk < Far. gûdek	“tufil”
gör < Far. gûr	“mezar”
ö < ü	
göhär < Far. güher	“inci”
hörmät < Ar. hürmet	
töhpä < Ar. tuhfe	“hediye”

2.3. Düzleşme

Bir yuvarlak ünlünün, düz ünlüye dönüşmesi olayına düzleşme denir. Bu olayın meydana gelmesinde, Yeni Uygurlar Türkçesindeki kelimelerin küçük ses

uyumuna uydurulmak istenmesinin çok büyük rolü vardır. Bu olay neticesinde, Yeni Uygur Türkçesine yabancı dillerden geçmiş kelimeler, birkaç istisna dışında küçük ses uyumuna uydurulmaktadır.

i < u

çiviq < ET. çubuk, çubik

ayriq < ET adruk "yank, çatlak"

meyip < Ar. ma'yûb "sakat"

ä < ü

tulkä < ET. tilkü

a < u

buğa < ET. buğu "geyik"

bayraq < ET. badruk

taraza < Far. terâzû "terazi"

çarsa < Far. çârsû "kare"

ğoraz < Far. ħorûs "horoz"

u < o

suraq < DLT soruğ

i < ü

bäri < ET. berü

2.4. Yuvarlaklaşma

Kelimede ön ve iç ses durumundaki düz ünlülerin yuvarlaklaşması olayıdır.

ü < i

gügüt < Far. gûgird "kibrit"

görüstan < Far. gûristân "mezarlık"

ö < ä

öy < ET. äb

ötük < ET. ätüik "çizme"

öçkä < äçkü "keçi"

örük < ärüik "crik"

o < a

ov < ET. aw

oçuq < ET. açuq

toşqan < ET. tawışqan

ü < ä

büyük < ET. bädük

ağz. ögäy < ögüy “üvey”

ağz. ördög < ördäk “ördek”

ü < e

dügät < Ar. devât “mürekkep hokkası”

2.5. İncelme

k ve *g* gibi bazı ince ünsüzlerin etkisiyle kelimedeki türlü hecelerde kalın hâlde bulunan ünlülerin incelenmesi hâdisesidir.

ä < a

ançä < ET. ança

barçä < ET. barça

qäläm < Ar. qalem

e < a

sekin < Ar. sâkin

ü < u

cümhüriyät < Ar. cumhûriyyet

cümä < Ar. cum'a

ü < û

cücä < Far. cûce “civeiv”

cäsür < Ar. cesûr

cänübiy < Ar. cenûbî

i < ı

ayğır < ET. adğır

bağlıq < ET. bağığ

qıl- < ET. kıł-

2.6. Kalınlaşma

Bu olay, istisnâî durumlar dışında büyük ses uyumunu sağlamak için gerçekleştirilir.

a < e

tilla < Far. tille “altın para”

şaptul < Far. şeft-âlū “şeftali”

cañgal < Far. cengâl “orman”

2.7. Kısalma

Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki uzun ünlüler Yeni Uygur Türkçesinde kısılır.

cari < Ar. cârî “yürürlük, uygulama”

cay < Far. cây “yer”

cinaza < Ar. cenâze

casarât < Ar. cesâret

BİBLİYOGRAFYA

F. Abdullayev, *Harezmi şevâlîri I*, Taşkent 1964.

Nemitilla Äbüdülla, Abduqadir Heyit, *Nasiriddin Burhanidin Oğlı Rebğuzi*, Qeşqer Uygur nâşriyatı, 1992.

Sabahiddin Ali, *Yitim Yüsüp* (Çev. Rukiye Hacı), Şincañ xâlx nâşriyatı, 1995.

Reşit, R. Arat, *Doğu Türkçesi Metinler*, Ankara 1987.

————— *Atebetü'l-Hakayık*, Ankara 1992.

————— *Kutadgu Bilig III İndeks*, (hızl. Kemal Erarslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul 1979.

- M. Askarava, H. Abdurrahmanov, *Özbek Tili Grammatikasiniñ Praktikumı*, Taşkent 1972.
- Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara 1986.
- Ahmet Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, 1. Bölüm A-K, İstanbul 1934.
- *Uygur Sözlüğü*, 2. Bölüm K-S, İstanbul 1937.
- *Uygur Sözlüğü*, 3. Bölüm S-Z, İstanbul 1938.
- Volkan Coşkun, “Özbek Türkçesinde Ünlülerin Sınıflandırılması ve Ünlü Değişmeleri”, TDA, sayı: 112, Şubat 1998, s. 217-220.
- Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara 1972.
- Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Londra 1972.
- Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, Ankara 1962.
- Divanü Lûgat-it Türk Dizini*, Ankara 1986.
- Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), İstanbul 1988.
- Ahmet B. Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1993.
- *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, cilt I-II, Ankara 1991.
- Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1983.
- Seypidin Ezizi, *Zulum Zindanlirida*, Milletler nâşriyatı, 1990.
- A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın) Ankara 1988.
- *Özbekische Grammatik*, Leipzig ve Wien 1945.
- *Türkische Turfan Texte VIII*, Berlin 1954.
- H. Gaziyev, *Özbek Tili Grammatikası ve Punctuatsiyası meseleleri*, Taşkent 1959.
- Emine Gürsoy - Naskali, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ankara 1997.
- Necmettin Haceminoğlu, *Kutbun Hüsrev-i Şirin-i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul 1968.
- İmlâ Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 525, Ankara 1996.
- Gunnar Jarring, *Uzbek Texts from Afghan Turkestan*, Lund-Leipzig
- *Studien zu einer Osttürkische Lautlehre*, Leipzig 1933.
- Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul 1992.
- Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.
- *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara 1994.

İklil Kurban, "Yeni Uygur Türkçesi Grameri", *Türk Kültürü Araştırmaları XXVI-2*, Ankara 1989, s. 243-266.

————— *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Emir Necipoviç Necip'ten tercüme), Ankara 1995.

M. Mirzayev, S. Usmanov, I. Rasulov, *Özbek Tili*, Taşkent 1966.

A. Nurmanov, N. Mahmudov, A. Ahmedov, C. Salixocayeva, *Özbek Tiliniñ Mäzmuniy Sintaksisi*, Taşkent 1992.

Abdurusul Ömer, *Uygur Xälq Dastanliri*, Şıncañ xälq neşriyati, 1991.

Özbek Tiliniñ İzahli Luğati, cilt 1-2, Moskova 1981.

Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara 1994.

Abdurüp Pülat, *Çağatay Uygur Tili Tetqiqatidin İlimiy Maqaliliri*, 1993.

W. Radloff, *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882.

Abdikerim Raxman, *Uygur Xälq Dastanliri*, Şıncañ xälq neşriyati, 1989.

————— *Uygur Ädäbiyati Tarixi*, Şincän maarip neşriyati.

Ş. U. Rahmatullaya, *Voprosı Uzbekskey i Russkoy Filologi*, Taşkent 1971.

V. V. Reşetov, *Üzbekskiy Yazık*, Taşkent 1959.

————— *Özbek Dialektologiyasidan Materyaller II*, Taşkent 1961.

Rusça-Türkçe Sözlük, İstanbul 1994.

Sürekli Türk Dili Kurultayı, Kültür Bakanlığı Yayınları No: 1413, Ankara 1992.

Onarbay Şamsiyev, Özbekistan Cumhuriyeti, *Türk Yurdu Dergisi*, sayı: 85, Eylül 1994.

Ziya Şükün, *Farsça-Türkçe Lugat*, 3 cilt, İstanbul 1988.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt 1-2, Ankara 1988.

Hemid Tömür, *Hazırqi Zaman Uygur Tili Gramatikisi*, Sincañ 1987.

Stefan Wurm, Özbekçe, (çev. Mehmet Akalın), *Türk Dünyası Araştırmaları 69. sayı*, İstanbul 1989, s. 139-186.

Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara 1988.

Mehemmet Zünün, Abdikerim Raxman, *Uygur Xälq Eğiz Ädäbiyätiniñ Asasliri*, Şıncañ xälq neşriyati, 1980.